

АНОТАЦІЯ

Артеменко А. Б. Мілітарна ідентичність у контексті соціальної (ре)адаптації ветеранів АТО/ООС. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 054 – Соціологія (Галузь знань 05 – Соціальні та поведінкові науки). – Харківський гуманітарний університет «Народна українська академія» Міністерства освіти і науки України; Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна Міністерства освіти і науки України, Харків, 2020.

Робота присвячена концептуалізації соціального феномену мілітарної ідентичності та дослідженню його впливу на процес соціальної (ре)адаптації ветеранів АТО/ООС. Актуальність теми зумовлена браком соціологічних досліджень мілітарної ідентичності як чинника соціальної адаптації ветеранів, а також суспільним запитом на соціальний супровід ветеранів АТО/ООС та оптимізацію їх постмілітарного соціального становища.

Перший розділ «Теоретико-методологічні підходи до вивчення військових практик у соціології» присвячений аналізу соціологічних концепцій мілітарних практик, а також виявленню суттєвих ознак поняття «ветеран АТО/ООС».

Розглянуті основні концепції військової соціології, поділені за темпоральним критерієм та проаналізовані в контексті класичної, модерністської та постмодерністської теорій. Найбільш відомі класичні військові концепції були запропоновані Г. Спенсером (порівняння військового і індустріального суспільства), М. Вебером (теорія взаємин між армією і державою) і Е. Дюркгеймом (концепція альтруїстичних самогубств військовослужбовців). У модерністських або сучасних військових концепціях С. Стауффера, М. Яновітца, С. Хантінгтона, Ч. Р. Мілса, Ч. Тіллі, Е. Гідденса проаналізовано проблеми макрорівня (відносини між державою і армією) та мікрорівня (формування специфічного «військового духу» у солдатів). У

постмодерністській концепції Ч. Москоса виявлено особливості функціонування армії в ситуації постмодернізму; у теорії Ж. Бодрієра особливу увагу приділено проблемі конструювання образу війни в свідомості людей, що здійснюється мас-медіа; З. Бауман розкрив проблему маніпулювання державою збройними силами в ідеологічних цілях з використанням високоефективної бюрократії як продукту сучасності. Відзначено, що за темпоральним критерієм концепцію мілітарної ідентичності слід віднести до модерністського та постмодерністського етапів у розвитку військової соціології, коли у загальній соціологічній теорії та у соціальній психології почали розробляти концепт соціальної та особистісної ідентичності.

Запропоновано визначення поняття «ветеран АТО/ООС»: ветеран АТО/ООС – це військовослужбовець, який брав участь в антитерористичній операції (АТО) чи операції об'єднаних сил (ООС), захищав територіальну цілісність України та був демобілізований у зв'язку із закінченням терміну служби або за станом здоров'я в незалежності від терміну проходження служби та роду військ.

У другому розділі «Особливості мілітарної ідентичності як різновиду соціальної ідентичності особистості» вивчені концептуальні основи соціальної ідентичності в сучасній соціології; розкриті змістовні характеристики поняття мілітарної ідентичності; виявлені особливості теоретико-методологічних підходів до вивчення транзиту мілітарної ідентичності; надано характеристику мілітарної ідентичності жінок-ветеранок АТО/ООС.

Сформульовано визначення поняття мілітарної ідентичності: мілітарна ідентичність – це результат соціальної ідентифікації актора з армією чи військовими групами, який є наслідком інтерналізації цінностей і норм, прийнятих в армійському/мілітарному полі. Зазначено, що концепт мілітарної ідентичності пов'язаний з поняттями двох транзитів – переходу з цивільного життя до армійського поля (після військової мобілізації або добровільного

вступу до лав збройних сил) і зворотного переходу з армії до цивільного поля (після демобілізації або звільнення за станом здоров'я).

З метою виявлення специфіки транзитів мілітарної ідентичності їхню природу розглянуто в контексті теорій альтернації П. Бергера і Т. Лукмана, габітусу П. Бурдьє, «того, хто повертається додому» А. Шюца і «культурного шоку» К. Оберга і Б. Бергмана. У теорії П. Бергера і Т. Лукмана розрізнено два модули мілітарної ідентичності – слабку форму (що співвідноситься з частковою вторинною соціалізацією в армійському полі) і сильну форму (що співвідноситься з альтернацією, яка супроводжується формуванням «базисного світу» нового соціального оточення і дистанціюванням від минулого). У контексті теорії П. Бурдьє транзит мілітарної ідентичності співвідноситься з концептом габітусу. Мілітарний габітус, який сформувався під час служби в армії, може зіткнутися з цивільним соціокультурним контекстом під час транзиту військовослужбовця з армії до цивільного поля, результатом чого може стати формування постмілітарного габітусу ветерана. В теорії «культурного шоку» К. Оберга і Б. Бергмана транзит мілітарної ідентичності співвідноситься зі станом соціальної дезорієнтації особистості в ситуації раптового занурення до невідомого армійського культурного контексту. За допомоги теорії А. Шютца проаналізовано «другий» транзит мілітарної ідентичності (з армії до цивільного поля), коли колишні військовослужбовці стикаються з проблемою невідповідності систем релевантності, актуальних в армійському і цивільному середовищах, що може привести до ретардації інтеграційного процесу.

Розглянуто гендерні аспекти мілітарної ідентичності з акцентом на специфічних особливостях військового досвіду жінок-ветеранок АТО/ООС. З'ясовано, що наявність сім'ї та дітей сприяє процесові (ре)адаптації жінок після повернення з армії; мілітарний досвід жінок-військовослужбовців впливає на переоцінку важливості традиційних цінностей життя та здоров'я; тривалість перебування у збройних силах та зоні бойових дій спричиняє

ідентифікацію жінок із армією та посилює їхнє бажання присвятити життя військовій кар'єрі.

У *третьому розділі* «Вплив мілітарної ідентичності ветеранів АТО/ООС на процес їхньої соціальної (ре)адаптації» представлено соціологічну методику вимірювання мілітарної ідентичності; систематизовано показники соціальної (ре)адаптації ветеранів АТО/ООС за трьох рівнів – високому, середньому та низькому; представлено результати соціологічного дослідження «Вплив мілітарної ідентичності ветеранів АТО/ООС на їхню соціальну адаптацію»; розглянуто характеристики основних контекстів соціальної (ре)адаптації ветеранів АТО/ООС до цивільного середовища.

Представлено соціологічну методику вимірювання мілітарної ідентичності за допомоги показників: спрямованість ідентифікації, прихильність мілітарному досвіду, сила зв'язку і сила відторгнення від армії, лояльність до мілітарної культури, здійснення військових практик, сприйняття армії як сім'ї або як професійної організації, емоційна прив'язаність до армії, мотиваційне обґрунтування приходу в армію, екзистенційна оцінка служби в армії. Розрізнено три типи мілітарної ідентичності за ступенем/інтенсивністю її вираженості – стійкий, ситуативний і несформований. Стійка мілітарна ідентичність ветерана є результатом соціальної та емоційної ідентифікації військовослужбовця із армійським персоналом та мілітарною культурою, що спричиняє демонтаж попередньої структури суб'єктивної реальності індивіда, яка сформувалася до призову в армію. Ситуативний тип мілітарної ідентичності характеризується «змішаною» формою ідентифікації як з армією, так і з різними цивільними соціальними групами, причому кожна з цих форм ідентифікації може актуалізуватися залежно від контексту/ситуації. Несформований тип мілітарної ідентичності характеризується відсутністю або слабкою формою прихильності армійському досвіду, а також сильною ідентифікацією ветерана з різними цивільними соціальними групами. Вивчено вплив на формування різних типів мілітарної ідентичності ветеранів АТО/ООС чинників: термін перебування в армії, рівень освіти, вік призову,

місце проживання, мотивацію вступу до армії, сімейний стан і наявність травматичного бойового досвіду.

Визначено поняття соціальної (ре)адаптації ветеранів АТО/ООС: соціальна (ре)адаптація ветеранів означає процес та результат пристосування ветерана до соціального оточення після повернення з лав армії на попереднє або нове місце проживання. Для вимірювання рівнів соціальної (ре)адаптації ветеранів АТО/ООС застосовані об'єктивні та суб'єктивні показники. До об'єктивних показників соціальної адаптованості ветеранів віднесено: наявність житла; наявність роботи; рівень доходів; рівень освіти. До суб'єктивних показників соціальної адаптованості ветеранів віднесено: задоволеність життям; задоволеність професійною діяльністю; задоволеність житловими умовами та доходами; оцінка життєвої ситуації; почуття приналежності (емоційна прив'язаність) до місця проживання (у цивільному середовищі).

Відповідно до цих ознак розрізнено високий, середній та низький рівні соціальної адаптації. Про високий рівень соціальної адаптації ветерана свідчать: 1) суб'єктивні показники, такі як задоволеність своїм життям/доходом/житлом/роботою/ставленням суспільства до ветерана; позитивний настрій; почуття приналежності до цивільного оточення; 2) об'єктивні показники, такі як наявність родини та стабільність відносин з нею; наявність роботи та доходів, яких вистачає на життя; наявність житла; освіченість чи прагнення отримати освіту. Про низький рівень соціальної адаптації ветерана свідчать: 1) суб'єктивні показники, такі як незадоволеність життям/доходом/житлом/роботою; незадоволеність ставленням суспільства до ветерана; песимістичний настрій; слабе почуття приналежності до цивільного оточення; 2) об'єктивні показники, такі як труднощі в працевлаштуванні або відсутність роботи; низькі доходи; відсутність власного житла; відсутність родини або стабільних відносин з партнером/кою; неосвіченість або незадоволеність отриманою освітою. До середнього рівня соціальної адаптації ветеранів слід віднести «змішаний» тип пристосування

(наявні ознаки як високого, так й низького рівнів адаптованості) чи «помірний» тип пристосування (суб'єктивні та об'єктивні показники адаптованості представлені на середньому рівні).

Доведено, що а) на формування стійкого типу мілітарної ідентичності ветеранів АТО/ООС має вплив наявність ідеалістичної мотивації добровільного вступу до лав армії (заради захисту Батьківщини, підтримки близьких серед військовослужбовців, реалізації мрії служити в армії); молодий вік рекрутизації (18–22 років); тривалий термін (більше року) перебування у зоні бойових дій; інтенсивний травматичний бойовий досвід «експозиції смерті» та власних поранень/травм; відсутність власної родини та дітей; б) на формування ситуативного типу мілітарної ідентичності ветеранів АТО/ООС мають вплив: прагматичні мотиви добровільного вступу до армії або вступ до армії під час мобілізації; соціально зрілий вік рекрутування (від 23 до 46 років); середній термін перебування у зоні бойових дій (від півроку); неінтенсивний досвід «зустрічі зі смертю»; перебування у шлюбі та наявність дітей; в) на продукування несформованого типу мілітарної ідентичності ветеранів АТО/ООС мають певний вплив: прагматичні мотиви добровільного вступу до армії або вступ до армії під час мобілізації; соціально зрілий вік рекрутування (від 23 до 46 років); невеликий термін перебування в зоні бойових дій (або в армії) (до одного року); незначний досвід «експозиції смерті»; перебування у шлюбі та наявність дітей.

Встановлено, що найбільший вплив на формування типів мілітарної ідентичності ветеранів АТО/ООС мають такі показники: «наявність травматичного бойового досвіду» ($r = 0,609$; $\rho = 0,632$), «термін перебування в зоні бойових дій» ($r = 0,498$; $\rho = 0,506$), «вік призову» ($r = 0,334$; $\rho = 0,380$), «наявність/відсутність власної родини» ($r = -0,323$; $\rho = -0,353$). Серед різних видів травматичного досвіду найбільш значний вплив на формування типів мілітарної ідентичності ветеранів АТО/ООС надають «досвід смерті товаришів» ($r = 0,472$; $\rho = 0,465$), «участь у бойових діях» ($r = 0,456$; $\rho = 0,494$), «потрапляння у критичні ситуації із загрозою для життя» ($r = 0,385$; $\rho = 0,419$),

«досвід смерті противників» ($r = 0,381$; $\rho = 0,363$); найменший – «досвід власних поранень» ($r = 0,287$; $\rho = 0,284$), «досвід смерті цивільного населення» ($r = 0,285$; $\rho = 0,328$). Серед усіх показників найменший вплив на формування типів мілітарної ідентичності ветеранів АТО/ООС мають: «рівень освіти» ($r = -0,141$; $\rho = -0,186$), «наявність дітей» ($r = -0,281$; $\rho = -0,301$).

Доведено, що підвищення ступеню мілітарної ідентичності ветеранів АТО/ООС корелює зі зниженням рівня їхньої соціальної адаптації ($r = -0,590$; $\rho = -0,617$). Виявлені такі рівні соціальної адаптованості а) серед ветеранів АТО/ООС із стійким типом мілітарної ідентичності: 76 % слабо адаптувалися, 22 % – на середньому рівні, 2 % – на високому; б) серед ветеранів АТО/ООС із ситуативним типом мілітарної ідентичності: 11 % слабо адаптувалися, 59 % – на середньому рівні, 30 % – на високому; в) серед ветеранів АТО/ООС із несформованим типом мілітарної ідентичності: 7 % слабо адаптувалися, 21 % – на середньому рівні, 72 % – на високому.

Зроблено висновок, що а) ветеран(к)и АТО/ООС зі стійким типом мілітарної ідентичності мають низький рівень соціальної адаптованості до цивільного середовища; б) ветеран(к)и АТО/ООС зі ситуативним типом мілітарної ідентичності мають переважно середній рівень соціальної адаптованості до цивільного середовища; в) ветеран(к)и АТО/ООС зі несформованим типом мілітарної ідентичності мають переважно високий рівень соціальної адаптованості до цивільного середовища.

Продемонстровано, що стійка мілітарна ідентичність співвідноситься з феноменом альтернації (П. Бергер і Т. Лукман) або радикального перетворення особистості військовослужбовця, умовою якого стає, по-перше, сильна емоційна ідентифікація з армійським персоналом, а, по-друге, демонтаж попередньої структури суб'єктивної реальності індивіда, яка сформувалася до призову в армію. Показано, що на процес альтернації (глибинної вторинної соціалізації із засвоєнням цінностей мілітарної культури) впливає раннє рекрутування військовослужбовців (у 18–22 років) внаслідок того, що в цьому віці процес формування ідентичності ще

продовжується та можливим є переформатування комплексу соціальних ідентифікацій актора під впливом мілітарної культури. Певну дистанційованість від родичів розглянуто як один з проявів альтернативі ветеранів АТО/ООС із стійким типом мілітарної ідентичності, які сприймають військових друзів як справжніх братів та цінують відносини з ними вище за відносини з родичами.

Розглянуті особливості соціальної (ре)адаптації ветеранів АТО/ООС до цивільного життя з використанням концепції транзиту Н. Шлоссберг. Виявлено специфіку трьох основних контекстів соціальної (ре)адаптації військовослужбовців до цивільного середовища: а) транзиту через вищу чи професійно-технічну освіту; б) транзиту через сферу зайнятості; в) транзиту через створення/підтримання соціальних контактів зі «значущими іншими» (членами родини, друзями).

У висновках дисертації представлено основні результати здійсненого дослідження, визначено перспективи подальших наукових студій з обраної проблеми, теоретичною базою яких можуть бути здобутки даної кваліфікаційної роботи.

Зазначено, що практичне значення одержаних результатів полягає як у розробці концептуальних засад соціологічного аналізу мілітарної ідентичності та її впливу на процес соціальної (ре)адаптації ветеранів АТО/ООС, так і можливості використання методики виявлення рівнів соціальної адаптованості ветеранів та методики вимірювання різних форм мілітарної ідентичності в сфері соціальної роботи з фасилітації постмілітарного транзиту ветеранів АТО/ООС. Матеріали дисертації можуть бути використані при розробці та викладанні навчальних курсів: «Військова соціологія», «Теорія соціальної адаптації», «Соціологія молоді» тощо.

Ключові слова: ветеран АТО/ООС, військовослужбовець, мілітарна ідентичність, соціальна ідентичність, соціальна (ре)адаптація, альтернатива, армія, цивільне поле.